

Kiçik yaşlı məktəblilərdə şifahi nitqin inkişafı xüsusiyyətləri

Gülnarə Əlixanova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Pedaqoji psixologiya kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafına təsir edən amillər araşdırılır. Qeyd olunur ki, gələcəyin qurucuları olan müasir şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün faydalı olmaları onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnmələrindən asılıdır. Mükəmməl nitqə yiyələnən şagird ətraf aləmi yaş səviyyəsinə uyğun dərk edir, fikir və duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacırır. İbtidai sinif şagirdinin nitqinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: nitqin məzmunu, məntiqi, aydınlığı, ekspressivliyi, düzgünlüyü. Bunlara nail olduqdan sonra uşaqlarda nitq mədəniyyəti, şifahi, yazılı nitqdə səhvləri müəyyənləşdirib düzəltmək bacarıqları inkişaf edir. Sözlərin köməyi ilə insan başqasından aldığı məlumatı dərk edərək onu mövcud biliklərlə əlaqələndirir, qərarlar qəbul edir, qarşıdakı fəaliyyətini planlaşdırır, əldə edilən nəticəni nəzərdə tutulan məqsədlə müqayisə edir, hərəkətlərini izləyir və tənzimləyir. Düzgün inkişaf etmiş nitq şagird üçün məktəbdə uğurlu təlim vasitəsidir. Digər tərəfdən, dili və nitqi yaxşı mənimsəmək təbiət və cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb əlaqələri anlamağa kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, şifahi nitq, nitqin inkişafı, dərk etmə, kiçikyaşlılar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 14.05.2024

Features of the Development of Oral Speech in Young Schoolchildren

Gulnara Alikhanova

Doctor of Philosophy in Psychology, Head Teacher, Pedagogical Psychology Department, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

ABSTRACT

The article examines the factors affecting the speech development of elementary school students. It is noted that modern students, who are the builders of the future, are formed as a personality and are useful for society, depending on how well they master speech culture. The main features of the speech of a primary school student are: content, logic, clarity, expressiveness, correctness of speech. These features are closely related to each other. After achieving these, children develop speech culture, the ability to identify and correct mistakes in oral and written speech. With the help of words, a person perceives the information received from another person, connects it with existing knowledge, makes decisions, plans his future activities, compares the obtained result with the intended goal, monitors and regulates his actions. Properly developed speech is a successful learning tool for the student at school. On the other hand, a good mastery of language and speech helps to understand the complex relationships that occur in nature and society.

KEYWORDS

language, oral speech, speech development, comprehension, young children

ARTICLE HISTORY

Received: 05.04.2024

Accepted: 14.05.2024

Giriş

Müasir cəmiyyətdə inkişaf etmiş nitq aktiv insan fəaliyyətinin vacib bir vasitəsi, məktəbli üçün isə uğurlu öyrənmə üsulu kimi çıxış edir. “Nitq” anlayışına dilçilikdə, psixologiyada, həmçinin metodik ədəbiyyatlarda tez-tez rast gəlinir. Psixoloqlar üçün nitq psixoloji proses, yəni nitqin yaranması və qavranılması prosesi kimi qəbul edilir.

Əsas hissə

Erkən uşaqlıq dövründə hələ dəqiq qrammatik tərtibatı olmayan fərdi sözlər şəklində meydana çıxan nitq tədricən zənginləşmə və mürəkkəbləşmə dövrünə qədəm qoyur. Adətən, insanın söz lüğəti həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından xarakterizə olunur. Uşaq məktəbə daxil olanda onun lüğət ehtiyatı təxminən 3000 – 7000 söz arasında dəyişir. Orta məktəbə keçid zamanı ibtidai sinif şagirdinin lüğət ehtiyatı təxminən 7000 – 12000 sözə qədər artır [3, s. 54].

Uşaq artıq məktəbə getdiyi zaman kifayət qədər lüğət ehtiyatına malik olur. Bu da ona qrammatikanın bütün mürəkkəb sistemini mənimsəməyə imkan verir. Eyni zamanda o, leksik vasitələrin aktiv çatışmazlığını hiss edir. Əslində, o, aydın olmayan, düşünülməmiş, lakin təcrübədən keçmiş fikirlərin böyük bir fondunun daşıyıcısıdır. Lakin fikirlərini çatdırmaq üçün kifayət qədər linqvistik vasitələrə malik deyil.

İbtidai məktəb şagirdlərində nitqin inkişafı probleminin əhəmiyyəti A. Boquş, M.Vaşulenko, T. Donçenko, T. Ladijenskaya, L. Matsko, M. Meşçeryakov, M.Soloveychik, O. Xoroşkovskaya və b. alimlərin bu mövzuya marağı ilə sübut olunur.

İbtidai siniflərdə nitq inkişafı məsələlərinə A. Abdullayev, Y. Kərimov, A.Rəhimov, A. Həsənov, H. Balıyev, B. Əhmədov, Ə. Əfəndizadə, Ə. Qədimova, X.Səlimxanova, N. Cəfərova kimi alimlərin əsərlərində bu və ya digər formada toxunulmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin söz lüğəti, bir qayda olaraq, kəmiyyət baxımından məhdud, tükənmiş və tərkibcə zəifdir.

- 1) sifət və zərflik, əvəzlik və şifahi isimə aid olan sözlər az sayda istifadə edilir;
- 2) ümumi və mücərrəd məna daşıyan sözlər, demək olar ki, işlədilmir;
- 3) şagirdlər insanların fiziki, emosional, əxlaqi hallarını müəyyən etmək və şifahi şəkildə izah etməkdə çətinlik çəkirlər [8, s. 21 – 25].

Bundan əlavə, sözlərin semantikasına görə fərqləndirilməsi, eyni sözlərin təkrarlanması, qeyri-adekvat işlədilməsi kifayət qədər aparılmır; söz birləşmələrində isim, feil, şəxs və yiyəlik əvəzliləri üstünlük təşkil edir.

Psixoloqlara görə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların və ibtidai sinif şagirdlərinin istifadə etdiyi söz və ifadələr, bir qayda olaraq, kortəbii olur. Çox vaxt onların nitqində təkrarlamaqlar, sadə adlandırılmalar, sıxışdırılmalar, qeyri-iradilik və reaktivlik (dialoq) üstünlük təşkil edir. Buna görə də təlim fəaliyyəti sərbəst, tərffüatlı nitqin formalaşmasına istiqamətləndirilir və ona planlaşdırma bacarığı öyrədilir. Müəllim sinifdə şagirdlərin qarşısına verilən suallara tam və ətraflı cavab verməyi, plana uyğun danışmağı, ifadələri təkrarlamağa, fikrini tam cümlələrlə düzgün ifadə etməyi, həcmli materialı ardıcıl şəkildə əlaqəli danışmağı öyrənmək vəzifəsini qoymalıdır. Mətnlərin tam açıqlanması, nəticə və qaydaların ifadəsi monoloq şəraitində qurulmalıdır. Bu əsasda tədris fəaliyyəti prosesində şagirdlər sərbəst, fəal, proqramlaşdırılmış, kommunikativ və monoloji nitqi mənimsəyirlər [3, s. 30].

Nitq – dildən (sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən) istifadə edilmə əsasında tərffükürün həyata keçirilməsini təmsil edən insan fəaliyyətinin bir növüdür. Eyni zamanda nitqin xarici və daxili növləri fərqləndirilir.

Xarici nitq – səslər və ya qrafik işarələrlə ifadə olunur. O, digər insanlar tərəfindən qavranılmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. *Daxili nitq* – sanki insanın özünə ünvanlanmış “zehni” nitqidir. O, aydın qrammatik formalardan məhrum olub, fərdi əhəmiyyətli söz və söz birləşmələrindən ibarətdir.

İbtidai məktəb yaş dövründə dilin qrammatik tərəfi də inkişaf etməyə başlayır. Buna şagird üçün nitq fəaliyyətinin yeni forması olan yazılı nitq kömək edir. Yazılı təqdimatda fikrini dəqiq ifadə etmək ehtiyacı yaranır və bu da şagirdləri öz nitqlərini düzgün qurmağa məcbur edir [1, s. 32 – 36].

Yazılı nitq – monoloji nitqin bir növüdür. Lakin o, şifahi monoloji nitqdən daha genişdir. Belə ki, burada həmsöhbətin qarşılıqlı rəyinin olmaması problemi nəzərə çarpır. Yazılı nitqin geniş struktur mürəkkəbliyi də bundadır. Bu, ən ixtiyari nitq növüdür. Yazılı nitqdə linqvistik vasitələrin uyğunluq dərəcəsi şüurlu şəkildə qiymətləndirilir. Hətta ən elementar yazı prosesində fikirlərin ifadəsi açılır, dəqiqləşdirilir və tərkmilləşir.

Dialoq iki və ya daha artıq şəxsin birgə söhbətidir. Dialoqun hər bir cümləsi həmsöhbətin iradlarından və ünsiyyət şəraitindən asılıdır. Dialoqun tərffüatlı cümlələrə ehtiyacı yoxdur, çünki onların məzmunu üz ifadələri, jestlər, intonasiya və ünsiyyət vəziyyətinin özü ilə tamamlanır. Burada çox sayda natamam və nominativ cümlələr, sorğu və nida cümlələri, qarşı tərəflərin bir-birinə tez-tez müraciətləri baş verir. Prosesdə danışıq lüğətinə rast gəlinir. Dialoqun bir xüsusiyyəti də emosionallıqdır. Danışıq dialoqunda situasiyadan, danışanın niyyət və məqsədindən asılı olaraq, sözlərin obyektiv mənaları emosional mənənin ifadə vasitəsinə çevrilə bilər. Məktəb dialoqları, əsasən, şagirdin cavabı, müəllimin izahı, öyrənilən mövzunun

müzakirəsi və sinifdə baş verən söhbətlərdən ibarət olur.

Monoloq isə daha çox soyuqqanlılıq və konsentrasiya təzahür etdirməklə ilkin hazırlıq tələb edən insan nitqidir. Məktəb monoloqlarına oxunan hekayə, mətn, şagirdin mesajı, yazılı esse və s. aid edilir [2, s. 4 – 9].

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin nitqinin inkişafı prosesində nitqi qiymətləndirmək üçün dəqiq müəyyən edilmiş meyarlara riayət edir. M. R. Lvov öz tədqiqatlarında həmin meyarların nitq üçün tələblərini aşağıdakı kimi təsvir edir:

- 1) nitqin mənalılığı – şagirdin ifadəsi real təcrübəyə və şəxsi biliyə əsaslanmalıdır;
- 2) nitqin məntiqiliyi – nitqin ardıcılığı, nöqsanların və ziddiyyətlərin olmaması, məzmununda məntiqlə qurulmuş nəticələrin olması (yəni təkcə hekayəyə başlamaq deyil, həm də ifadəni tamamlamaq bacarığı);
- 3) nitqin dəqiqliyi – şagirdin bu cür nitqi seçmək bacarığı, reallığı, dəqiqliyi ilə çatdırılması (bura nitq tərzini və onun ifadəliliyi, jestlər, emosiyalar, natiqə inanmağa vadar edən hər şey daxildir);
- 4) nitqin zənginliyi – müxtəlif linqvistik vasitələrin müxtəlifliyi, müxtəlif vəziyyətlərdə məzmunu ən yaxşı şəkildə çatdıran uyğun gələn cümlə strukturlarını seçmək bacarığı, söz ehtiyatı və onlarla işləmək bacarığı, bu sözlərin leksik mənasını bilmək;
- 5) nitqin aydınlığı – onun dinləyici və oxucu üçün əlçatanlığı, onun dinləyicinin qavrayışına yönəldilməsi, düzgün diksiya və tələffüz, deyilənlərin mahiyyətini çatdıran intonasiyaya malik olmaq;
- 6) nitqin ifadəliliyi – yorucu sözlər olmayan parlaq, gözəl, inandırıcı nitqin məsimsənilməsi;
- 7) nitqin düzgünlüyü – onun ədəbi normaya uyğun olmasıdır [8, s. 12 – 15].

Sözlərin seçimi və ifadənin məntiqi nitqin düzgünlüyü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. *Söz* dilin əsas məna vahididir. İnsanın lüğət ehtiyatı nə qədər zəngindir, fikirlərini düzgün, dəqiq və aydın şəkildə ifadə etmək üçün söz seçmək imkanları bir o qədər çox olur. Buna görə də metodologiyada şagirdlərin lüğəti üzərində iş onların nitqinin inkişafının aspektlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyata görə, məktəbdə lüğət işinin metodikasının əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- şagirdlərin lüğət ehtiyatının yeni sözlərlə və artıq məlum olan sözlərin mənalı ilə zənginləşdirilməsi,
- lüğətin aydınlaşdırılması,
- lüğətin aktivləşdirilməsi,
- qeyri-ədəbi sözlərin ləğv edilməsi,

– ifadələr və cümlələr üzərində işin qurulması [4, s. 56].

Müxtəlif növ cümlələr qurmaq bacarığı şagirdlərdə ardıcıl nitqin inkişafı üçün əsas şərtidir. *Cümlə* şagirdin fikrini ifadə edir, dəqiq sözü seçmək, istədiyi ifadə və forma yaratmaq bacarığını həyata keçirir. Cümlə işinin əsas məqsədi şagirdlərə tam fikri aydın ifadə etməyi öyrətməkdir.

Müasir metodlar müəllim qarşısında ibtidai məktəb şagirdlərinə ardıcıl nitqin öyrədilməsi və onun inkişafı üçün aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- mətnin mövzusunun və ideyasını dərk edərək mənimsəmək;
- materialı sistemləşdirmək, düzgün ardıcılıqla təşkil etmək və məzmununu məntiqi şəkildə təqdim etməyə kömək edəcək ardıcıl bəyanat üçün plan tərtib etməyi öyrənmək;
- uşaqlara dildən (sözlərdən, ifadələrdən və cümlələrdən) ədəbi normalara uyğun düzgün istifadə etməyə kömək etmək;
- yazı işində məktəblilərə öz mətnlərini redaktə etmək vərdişlərini aşılamaq [5, s. 33].

Daxili nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitq jest və intonasiyadan məhrumdur. Ona görə də yazılı nitq daha çox inkişaf etdirməli olan ibtidai sinif şagirdi üçün daxili nitqin yazılı nitqə keçməsi əvvəlcə çətinlik yaradır. Psixoloq İ. Y. Kulaqına ibtidai məktəb şagirdlərinin nitq inkişafını, oxu və yazı qabiliyyətini bu yaş dövründə onların təfəkkür və anlayışlarının dəyişməsi ilə birbaşa əlaqələndirir. O qeyd edir ki, şagird “vizual – effektiv və elementar obrazlı təfəkkürün üstünlüyündən, konseptual inkişaf səviyyəsindən və zəif məntiqi təfəkkürdən konkret anlayışlar səviyyəsində olan şifahi-məntiqi təfəkkürə yüksəlir” [7, s. 67 – 70].

Müxtəlif tapşırıqların həllində nitqin mənimsənilməsi və fəal istifadəsi düşüncə vasitəsi kimi çıxış edir. Uşaq yüksək səsle düşünməyi, düşüncə qərarlarını sözlərlə təkrarlaması və əldə edilən nəticəni adlandırması öyrəndikdə, onun bu sahədə inkişafı daha uğurlu alınır.

İbtidai sinif müəllimi dərslər fəaliyyətində nitqin inkişafı üzərində işlədikcə kiçik yaşlı məktəblilərin zehni funksiyalarının daha da təkmilləşdirilməsinə nail olur. Tədqiqatlar göstərir ki, nitqin köməyi ilə bütün psixi proseslər ixtiyariləşir və idarə olunana çevrilir. İlkin başlanğıcda uşaq bütünlüklə xarici təəssüratların əsarətində olur. O, nitqə yiyələndikcə özünün ehtiyac və maraqlarını dərk etməyə, onları həyata keçirməyə başlayır. Öz maraqlarını valideynlərin, müəllimlərin və digər böyüklərin onun qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrlə əlaqələndirir, bunun əsasında qərarlar qəbul edir və bu qərarlara uyğun olaraq hərəkət edir. Eyni ilə, nitqin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq, psixi inkişafda və idrak qabiliyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Bəzi tədqiqatçılar nitqi ya vahid fəaliyyət aktı şəklində (digər fəaliyyət növləri ilə həyata keçirilməyən xüsusi motivasiyaya malikdirsə), ya da nitqdən kənar fəaliyyətə daxil olan nitq hərəkətləri şəklində meydana çıxan nitq fəaliyyəti kimi qəbul edirlər. Nitq fəaliyyətinin qeyri-mümkün şərtlərini müəyyənləşdirərək bu əsasda şagirdlərin nitqinin inkişafının da mümkün olmadığı fərziyyəsini irəli sürürlər [5, s. 44].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan nitqinin yaranması və inkişafı üçün ilk əsas şərt ifadələrə olan tələbatdır. İnsanın öz istəklərini, hisslərini, düşüncələrini ifadə etməyə ehtiyacı olmasaydı, nə balaca uşaq, nə də insanlıq öz tarixi inkişafında heç cür danışa bilməzdi. Nəticə etibarilə, şagirdlərin də nitqinin inkişafının mühüm şərti onlarda ifadələrə tələbat, nəyi isə şifahi və ya yazılı şəkildə başqalarına ifadə etmək istəyi və ehtiyacını doğuran vəziyyətlərin yaradılmasıdır.

Nitq ifadəsinin ikinci əsas şərti materialın məzmununun, yəni ifadə edilməli olanın mövcud olmasıdır. Bu material nə qədər dolğun və zəngindir, onun ifadə olunma prosesi də bir o qədər mənalıdır. Bu o deməkdir ki, şagirdlərin nitqinin inkişafının əsas şərti nitq məşqlərinin yerinə yetirilməsi və nitqinin, həqiqətən, mənalı olmasını təmin edilməsi üçün materialın hərtərəfli hazırlanmasıdır.

İnsanlar arasında düşüncələrin ifadəsi və qarşılıqlı ünsiyyət yalnız ümumi başa düşülən işarələrin, yəni sözlərin, onların birləşmələrinin və müxtəlif nitq növbələşmələrinin köməyi ilə mümkündür. Buna görə də nitqin uğurlu inkişafının üçüncü əsas şərti dil vasitələri ilə silahlanmadır. Bunun üçün uşaqlara nitq nümunələri verilməli və onlar üçün müvafiq səmərəli nitq mühiti yaradılmalıdır.

Nəticə

Dil insanın şifahi ünsiyyət və intellektual fəaliyyət vasitəsi, nitq isə dilin fonetik, leksik və qrammatik elementləri vasitəsilə yaranan ünsiyyət prosesidir. Nitq qarşılıqlı ünsiyyət və mesajların ötürülməsi, emosional özünüifadə və digər insanlara təsir funksiyalarını yerinə yetirir.

Məktəbdə uşaqlar oxumağı və yazmağı mənimsəyirlər – bunlar dil sisteminə, onun morfolojiyasına, qrammatikasına, öz nitqini qurmaq və digər insanların nitqini qavramaq bacarıqlarına əsaslanan nitq bacarıqları və vərdislərdir. Ədəbi qiraət dərslərinin vacib məqsədlərindən biri də kiçik yaşlı məktəblilərin nitq bacarıqlarını müəyyən səviyyəyə çatdırmaqdır. Bu, nitqin təkmilləşdirilməsi, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və bütün mümkün ifadə imkanlarını artırmaq vasitəsi hesab olunur.

Beləliklə, məqalədən belə nəticəyə gəlindi ki, ibtidai məktəb şagirdlərinin nitqinin inkişafı, lüğət ehtiyatının zənginləşməsi üçün mühüm şərt geniş və qarşılıqlı nitq fəaliyyəti sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Bu, bir tərəfdən kifayət qədər müxtəlif

və səmərəli linqvistik materialı ehtiva edən nitq nümunələrinin qavranılması, digər tərəfdən isə şagirdin öz nitq ifadəsi üçün mənimsəməli olduğu bütün nitq vasitələrindən istifadə edə biləcəyi şəraitin yaradılması mümkünlüyüdür.

Məhz buna görə də şagirdlərin nitq fəaliyyəti, ünsiyyəti, öz fikirlərini müstəqil surətdə ifadə etmələri üçün münbit şərait yaratmaq xüsusilə vacibdir. Şagirdin nitqinin inkişafı kortəbii bir proses deyil. Bu, daimi metodoloji rəhbərlik tələb edir. Məqalədə sadalanan kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafının bütün xüsusiyyətləri ədəbi oxu dərslərində müəllim tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərova N. (2019). Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı. 180 s.
2. Əliyev İ. (2011). İbtidai təhsilin pedaqogikası. Naxçıvan, Naxçıvan Özəl Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi. 199 s.
3. Əlizadə Ə. (2010). Pedaqoji psixologiya. I kitab. Bakı, ADPU. 319 s.
4. Xəlilov V. (2007). İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri. Bakı, Mütərcim. 103 s.
5. İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı. (2001). Bakı, Pedaqogika. 275 s.
6. Barsukova V. (2009). Obshiy osnovy pedagogiki i teorii obucheniya. Konspekty lektsiy. Belgorod, Printmaster. 100 s.
7. Kulagina I. (2023). Psixologiya detey mladshego shkolnogo vozrasta: uchebnik i praktiki dlya vuzov. Moskva, Izdatelstvo Yurayt. 291 s.
8. Pedagogika nachalnogo obrazovaniya (uchebnoye posobiye). (2004). Baku, Knizhnyy mir. 336 s.